

**«УСТАВА НА ВОЛОКИ» ТА ЗМІНИ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ
АГРАРНИХ ВІДНОСИН У ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ**

У статті розглядається вплив основних положень «Устави на волоки», виданої польським королем Сигізмундом II Августом у 1557 р., на стан землекористування і землеволодіння у Литовсько-Руській державі та пізніше у Речі Посполитій. Аналіз змісту документу дав змогу автору зробити висновок щодо неоднозначності його впливу. З одного боку, певна модернізація і вестернізація аграрних відносин сприяла запровадженню більш ефективних методів господарювання, але, з іншого, реформа заперечувала право власності селян на землю і значно прискорила закріпачення українського і білоруського селянства.

Ключові слова: волочна поміра, селянство, землеволодіння, аграрна політика, фільварок.

В статье рассматривается влияние основных положений «Уставы на волоки», изданной польским королем Сигизмундом II Августа в 1557 г., на состояние землепользования и землевладения в Литовско-Русском государстве и позже в Речи Посполитой. Анализ содержания документа позволил автору сделать вывод о неоднозначности его влияния. С одной стороны, модернизация и вестернизация аграрных отношений способствовала внедрению более эффективных методов хозяйствования, но, с другой, реформа отрицала право собственности крестьян на землю и значительно ускорила закрепощение украинского и белорусского крестьянства.

Ключевые слова: волочной обмер, крестьянство, землевладения, аграрная политика, поместье.

The article examines the influence of the main provisions of the Charter on the Draft, published by the Polish King Sigismund II Augustus in 1557, on the state of land use and land ownership in the Lithuanian-Russian state and, later, in the Polish-Lithuanian Commonwealth. An analysis of the content of the document allowed the authors to conclude that its influence is ambiguous. On the one hand, of course modernization and Westernization of agrarian relations, contributed to the introduction of more effective methods of management, but on the other, the reform denied the right of peasants to land and significantly accelerated the enslavement of the Ukrainian and Belarusian peasantry.

Key words: wolf measurement, peasantry, land tenure, agrarian policy, estate.

Із 40-х рр. XIV ст. українські землі опинилися під владою Великого князівства Литовського і Польського королівства. Природно, що це не могло не позначитися на характері систем землеволодіння і землекористування. Визначною рисою цього періоду стало те, що литовсько-польська держава з часом повністю закріпила за собою право на володіння землями колишніх українських і білоруських князівств.

Литовські і польські феодалі поступово підривали засади звичаєвого права українських селян, за яким земля вважалася їх володінням і кожен селянин-власник мав змогу не тільки її вільно купувати або продавати, але й передавати у спадок. Для українців було нормою, що земельні володіння громади перебували у спільній власності села.

Князі ВКЛ послідовно обмежували селянське право власності на землю. Логічним наслідком такого ставлення став згін селян із земель, які ставали великокняжою власністю. Їх перетворювали з власників землі на орендаторів. Вже наприкінці XV ст. селяни остаточно

втрата права вільного продажу земель. Водночас почала діяти заборона і на купівлю селянських наділів шляхтою.

Із 1514 до 1588 рр. у ВКЛ було видано кілька статутів, які визначали основи аграрної політики, що мала на меті оптимізацію сільськогосподарських відносин [11, с. 114]. У першому Литовському статуті (1529) було юридично оформлено засади нового станового устрою, а також кодифіковано основні правові положення щодо земельної власності, зокрема селянської [6, с. 154]. Так, розпоряджатися наділами особисто залежних селян міг тільки їх феодал. Будь-які операції з купівлі-продажу земель були не можливі без панської згоди. Вочевидь, і це підтверджують тогочасні документи, селяни намагалися обійти ці норми і вони все ж продавали землі, вважаючи їх своєю власністю.

У XVI ст. у ВКЛ дедалі більш відчутним ставав вплив норм польського права, що позначилося і на характері селянського землеволодіння. Держава прагнула уніфікації правових відносин в аграрній сфері, що дало б їй змогу, з одного боку, обмежити розмір землеволодіння шляхти, а, з іншого, посилити взискання з селян. З огляду на це надзвичайно важливим є розгляд такого правового документа, як «Устава на волоки», яка стала не тільки основою аграрних перетворень у Польсько-Литовській державі, але й виявилася спробою її керівних кіл здійснити вестернізацію земельних відносин в українських та білоруських землях. У результаті реформи структура земельних наділів і склад повинностей набули того вигляду, який у загальних рисах зберігався до останніх років існування Речі Посполитої.

Найбільший внесок у вивчення «Устави на волоки» як важливого історико-правового джерела для реконструкції аграрних відносин у Литовсько-Руській державі належить В. Пичеті [6]. Протягом останніх десятиліть цей документ привертає увагу здебільшого білоруських дослідників [2–3; 8], тоді як в Україні, за виключенням низки робіт «чистого» історика А. Гурбика [4–5], відчувається брак історико-правових досліджень із зазначеної проблематики, які були б побудовані на сучасних методологічних засадах.

Метою статті є встановлення співвідношення між модернізаційними впливами аграрної реформи середини XVI ст. і обмеженням селянського землекористування, що позбавило українських і білоруських селян почуття господаря на власній землі.

«Устава на волоки» була затверджена у квітні 1557 р. королем Польщі Сигізмундом II Августом [6, с. 183]. Вона передбачала реалізацію в землях ВКЛ реформування аграрної та фінансово-податкової галузей. Цей правовий документ складався з 49 артикулів (статей), слабо пов'язаних одна з одною. Деякі статті були об'єднані у тематичні блоки. Більшість положень Устави містили загальні міркування щодо основ аграрної політики в регіоні та практичні поради стосовно реформування систем землеволодіння та землекористування. Реалізація реформи мала, передусім, сприяти раціоналізації господарств великих землевласників та збільшенню їх доходності. Внаслідок здійснення заходів, передбачених Уставою, мав відбутися територіальний і організаційний поділ землеволодінь селян і поміщиків на феодалні господарства у формі фільварків та селянські сімейні наділи – волоки.

Особливістю «Устави на волоки» було те, що основні її положення були спрямовані на розрив з оброчною системою землекористування, яка існувала до цього, і мали загальнодержавний характер. Дослідники зазначають, що чимало артикулів Устави було складено під впливом аграрних перетворень, здійснених матір'ю короля Боною Сфорцею Арагонською у межах Пінського та Клецького князівств протягом 1552–1555 рр. [1, с. 99; 7, с. 21].

Протягом 1557–1558 рр. за розпорядженням короля відбувалося доповнення і видозмінення окремих артикулів. На момент свого проведення реформа торкалася лише частини українських приватних маєтків, розташованих на території Волині, а саме Кременецького повіта, Ратненського і Ковельського староств [5, с. 51], але після Люблінської унії 1569 р. положення «Устави на волоки» набули актуальності і для українського Правобережжя. Волочний спосіб господарювання став однією з причин козацько-селянських повстань кінця XVI – 20–30-х рр. XVII ст.

За задумом ініціаторів реформи, «Устава на волоки» мала сприяти ліквідації ситуації, за якої володіння великого князя розривалися володіннями інших феодалів. Задля цього було створено механізм примусового обміну окремих ділянок, які створювали черезсмужжя, на рівноцінні їм, але в інших місцях. Запровадження Устави стало сигналом для початку масштабної перевірки прав на володіння земельними ділянками. Новоутворені земельні наділи мали бути прямокутної форми, їх межі отримали назву «стіни» [10, с. 238].

«Устава на волоки» передбачала запровадження певної величини, яка дала б змогу здійснити вимірювання і поділ усіх земель великого князя, придатних до ведення сільського господарства

на рівнозначні ділянки – волоки. Саме волока мала стати універсальною одиницею оподаткування. До великокнязівських фільварків долучали кращі ділянки, решту земель розподіляли поміж селянами. Одна волока у фільварку дорівнювала 7 селянським волокам. Кожному тягловому селянському господарству надавалася одна 33-моргова волока, яку, в свою чергу, розподіляли на три смуги розміром по 11 моргів (7,12 га) кожна [2, с. 48]. Ті землі, що залишалися за межами волок чи полів, але були придатні для проведення сільськогосподарських робіт, визначалися як «застінки». Також селяни могли орендувати земельні наділи у сусідніх селах. Для незаможних селянських родин волока була доступною тільки у разі об'єднання кількох дворів.

Реформа передбачала надання селянам по одному моргу землі під городи. Ці наділи звільнялися від оподаткування. «Фільварки хочемо мати, щоб вони скрізь були заведені, причому як найбільшого розміру, при кожних замках і дворах наших, крім тих, де б ґрунти погані або неродючі були. Такі землі наказати людьми осаджувати, залишивши на уряд у кожному полі по одній волоці, а урядову волоку огородник зі своєю худобою обробити має і за це отримати морг землі на огород, з чого лічби чинити і платити він не зобов'язаний» [9, с. 17].

Волоки, як і повинності з ними пов'язані, можна було передавати у спадщину. Для отримання «застінків» треба було внести додаткові кошти. Устава категорично забороняла несанкціонований обробіток вільних земель. У арт. 19 про це йшлося: «Пустих волок підданам не орати; а якщо хтось не вписаний до реєстру, посміє це зробити, то збіжжя втрапить до нашої клуні і за провину рубель грошей до казни нашої заплатить» [9, с. 16]. Треба зазначити, що цим документом було закладено підвалини природоохоронного законодавства, зокрема, Устава передбачала заборону риболовства у озерах під час нересту риби [8, с. 119].

Внаслідок видання «Устави на волоки» було збільшено податковий тиск на селянство. Розмір податку залежав від того, до якої групи за родючістю належали ті чи інші ґрунти – добрі, середні, погані чи дуже погані (піскові, болотисті тощо). Від сплати податків звільняли селянські наділи, розташовані в лісовій зоні. Селяни мали розчищати і обробляти ці малопродатні для ведення сільського господарства території. Тривалість «податкових канікул» для таких господарств не мала перевищувати 10 років.

Ще одним маркером для визначення розміру земельного наділу, суми податків і переліку повинностей була станова приналежність особи. З точки зору сучасних правових відносин, це була беззаперечно дискримінаційна норма, що фактично поділяла всіх підданих великого князя на вищу і нижчу категорії. Так, для пунтніх бояр і службових людей великого князя (конюхів, стрільців, осочників, бортників тощо) встановлювалася норма у дві волоки. Пунтніх бояр документ зобов'язував сплачувати земельний податок, але вони були звільнені від виконання будь-яких повинностей [9, с. 5]. Від сплати податку за волоки, отримані від великого князя, були звільнені служилі люди.

Другу категорію становили городники (більшість походила з челяді), тяглі селяни та осадні люди, які сплачували чинш. Городникам надавалися наділи розміром у 3 морги. За це вони мали один день на тиждень працювати на панщині. Для осадних людей була передбачена сплата повинностей у грошовій та натуральній формі. Про зростання феодального тиску на тяглове селянство свідчила норма Устави, яка передбачала щотижневу дводенну панщину для всіх дорослих членів селянських господарств [4, с. 18]. Кілька разів на рік їх також зобов'язували виходити на толоку. Було встановлено певні обмеження щодо відходу підданих на заробітки.

Безпосередній контроль за функціонуванням та розмірами фільваркового господарства Устава покладала на двірників [6, с. 189]. На цю посаду призначалися шляхтичі, що вели осілий спосіб життя, сповідували християнську віру та були компетентними в аграрних відносинах регіону. Вони за це отримували встановлений обсяг винагороди у натуральній або грошовій формі. Їм допомагали так звані мірники або волочники. Загальне керівництво над ревізорами-двірниками було покладене на віленського воєводу. На момент видання Устави ним був князь Микола Радзівілла Чорний [6, с. 185].

У кожному селі членами громади обирався в'їт, кандидатура якого мала бути затверджена великокнязівським ревізором. Обраний в'їт обов'язково складав присягу. Йому виділяли повну волоку, яку повністю звільняли від усіх податків. На загальних умовах в'їт мав право і на додаткові землі. На нього було покладено місію контролю за виконанням панщини, збором податків, використанням землі, в'їт брав участь у вирішенні господарських спорів. Допоміжні функції покладалися на лавника.

Щорічний збір податків відбувався у період із 21 листопада до 6 грудня [9, с. 23]. Податки не збиралися з погорільців, потерпілих від стихійних лих, родин, які стали жертвами епідемій.

Устава дозволяла заарештувати тих, хто свідомо ухилився від сплати податків. Такі особи ув'язнювалися, доки повністю не сплачували необхідну суму. Цікаво, що в одній зі статей Устави (арт. 43) було передбачено накладення заборони на конфіскацію майна і землі в осіб, яких звинувачували у скоєнні злочинів [9, с. 44].

На «Уставу на волоки» панівна верхівка польсько-литовської держави покладала чималі надії, сподіваючись підвищити товарність своїх господарств, що було необхідною умовою їх рентабельності на тлі процесів зростання обсягів внутрішньої і зовнішньої торгівлі, а також зростання у ціні хліба на європейських ринках. Тому в Уставі було передбачено не тільки реформування вже наявних господарств, але й заснування на родючих ґрунтах нових, переважно у формі фільварків. Працювати в них мали тяглі селяни. Їх кількість визначалася господарською доцільністю. Наприклад, заради обробки однієї волоки у фільварку планувалося залучити підданих, які користувалися 7 волоками землі.

Відбулися зміни і у формі організації праці. Тепер щотижневий обсяг робі встановлював в'їт. «Робота підданим через в'їта, – йшлося у арт. 19 Устави, – замовляється на тиждень, із чим і коли люди до роботи мають стати, а в'їт того ж дня людям визначить роботу, а якщо хтось не вийде на роботу, то за перший день прогулу заплатить гріш, а за другий день – барана, а якщо втретє прогуляє або через п'янство пропустить, то бичем відстігати, а пропущені дні все одно відробити; однак, якби з будь-якої причини підданий не міг вийти на роботу, він має сусідом або через лавника сповістити про це уряд, а той, якщо визначить причину поважною, не буде його карати, але наступного дня змусить відробити повинність» [9, с. 16]. Також було чітко визначено норму доходів, як від утримуваної у фільварках худоби, так і від використання ставків, заняття городництвом тощо.

Цим документом, окрім земельних, регулювалися і трудові відносини. Зокрема, вперше було чітко визначено як тривалість робочого дня, так і відпочинку. «А до роботи приступати підданим, як сонце сходить, а завершувати, як заходить. Відпочивати тим, що з худобою роблять, перед обідом годину, в полудень – годину, надвечір – годину; а ті, що пішо роблять, відпочивати в ті ж часи, але по півгодини <...>; а хто рано на роботу не вийде через запізнення, такий другого дня стільки часу, на скільки спізнився, відробити має» [9, с. 17].

«Уставою на волоки» було запропоновано перехід до регулярної вуличної забудови поселень. Тепер селянські двори треба було розміщувати уздовж сільської вулиці в одну лінію. При цьому житлові споруди і хліва розташовувалися з одного боку вулиці, а приміщення для зберігання зерна і його обмолоту – з протилежного. Такий принцип планування став традиційним і зберігся до кінця XIX в. Ті люди, хто проживав на дворищах, у примусовому порядку мали бути переселені до сіл. Сталися зміни і у територіально-адміністративному поділі. В тих регіонах Волині, які охопила аграрна реформа, кілька сіл об'єднували у рамках одного в'їтв'їства з центром у найбільшому з них. Три-чотири в'їтв'їства становили волость, центр якої, як правило, знаходився у княжих замках чи дворах (на Волині такими центрами стали замки у Кременці та Ковелі) [5, с. 56].

До кінця XVI ст. волочну систему, крім великокняжих, було також поширено на землі церкви і приватновласницькі маєтки. Але все одно положення Устави були реалізовані далеко не повсюди. Так, наприклад, на Поліссі чи у степовій зоні України продовжували діяти старі норми землеволодіння.

Наслідки видання цього документу не можна оцінити однозначно. Реалізація положень «Устави на волоки» об'єктивно сприяла впорядкуванню землекористування у регіоні, унормуванню різних форм феодальної ренти, пов'язавши її обсяг з якістю ґрунтів. Реалізація положень Устави сприяла поширенню трипільної системи землеробства, що сприяло раціоналізації праці та викликало суттєве зростання продуктивності сільського господарства у Речі Посполитій, його інтеграції до системи ринкових відносин.

Разом із тим вона значно підірвала позиції сільської громади і громадської форми землекористування селян. Її мала змінити подвірна. Було порушене споконвічне право вільного розпорядження землями. Значно зросли відробіткові повинності селян, а обмеження прав переходу посилило їх закріпачення. Прискорилося обезземелювання селян, вони були майже позбавлені права користування лісами, пасовищами. Врешті-решт «Устава на волоки» не вирішила більшості соціальних і економічних проблем більшості українського селянства, навіть частина шляхти, які будуть змушені шукати їх вирішення вже поза межами правового поля Речі Посполитої, поповнила лави козаків.

Список використаних джерел:

1. Бережков Н. Устава замков, держав и дворцов Сигизмунда Августа, предшествовавшая волочной уставе. Журнал министерства народного просвещения. 1912. № 5. С. 99–105.
2. Голубеў В. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі XVI–XVIII ст. Мн., 1992. 176 с.
3. Григонис Э. Источники права Великого княжества Литовского / Э. Григонис, В. Чибинев. Мир юридической науки. 2009. № 3. С. 20–26.
4. Гурбик А. Аграрна реформа в Україні в XVI ст. К., 1997. 64 с.
5. Гурбик А. Основні етапи впровадження та соціально-економічні наслідки аграрної реформи на українських та білоруських землях у XVI ст. Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI–XVIII ст.: фактор реформ. К., 2016. С. 45–84.
6. Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда Августа в литовско-русском государстве. М., 1958. 548 с.
7. Пичета В. Волочная устава королевы Боны и устава на волоки // Белоруссия и Литва XV–XVI вв. М., 1961. С. 21–43.
8. Уланов В. Волочная помера и устава: и ее назначение в истории литовско-русского государства. Мн., 2005. 256 с.
9. «Устава на волоки» и дополняющие ее документы шестой книги литовских публичных дел Метрики Литовской / Издание Императорской археографической комиссии. Юрьев: Тип. К. Маггисена, 1913. 62 с.
10. Kolankowski L. Pomiar włoczna. Ateneum Wileńskie. 1927. T. 4. S. 235–251.
11. Ochmański J. Dawna Litwa. Studia historyczne. Olsztyn, 1986. 190 s.